

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

№ 96

(18371)

2013 чылдың
АВГУСТ 20,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>

ХАМАГ МОНГОЛ – ОЖУК БАЙЫРЛАЛЫ

Калмыкиядан
Шаран Бадм-Хаалг

Иштики Моолдан
Алтануула Балдан

Моолдан
Жавхлан Самандын

Бурятиядан
Чингиз Раднаев

Тывадан
Сайдаш Монгуш

Август 15-16 хүннеринде Национал театрга болгаш Национал парктың «Хүреш» стадионунга «Хамаг монгол» деп өлөвилелдин Ожук байырлалының улуг концертин республиканың чурт-акчы чону болгаш аалчылар сонуур-ап көргөн.

Моолдун Улустун артизи Жавхлан Са-дын – бо төлөвилелдин удуртукчузу. дуңмалышкы чоннарны демнештирген өлөвилел республиканың бүгү чурт-ларының улуг сонуургалын болдур-Ынчангаш сценага Ж.Самандын үнү-рге, көрүкчүлөр динмиттиг адыш час-кыннары-биле уткаан. Бурун Тывада

бо магалыг, чаагай үеде амыр-тайбыңның ыры-шоору-биле аалдап чедип келгенинге өөрүшкүзүн ол илереткен. Шаг-шаанда дөзү чаңгыс чораан улуг культураның салгал дамчаан чоннары улам күштүг болуру-биле ажил-ижин, ыры-шоорун кадып, аралажып ажилдап-чурттап турар. Ынчангаш Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолга хүндүткелдин демдээ – ак чемнерин дээжизин сөңнээн.

В.Көк-оол аттыг Национал театрга чыыл-ган көрүкчүлөргө болгаш улуг төлөвилелдин киржикчилери артистерге, уран чүүлдүн тер-гийннеринге ТР-ниң Баштыңы – Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол байыр чедиргеш, аалчыларга ак хадакты сөңнеп, уткуп, хүндү-

леп, чогаадыкчы чедишкinnerни күззэн.

Ол-ла хүн кежээ Национал парктың «Хү-реш» стадионунга Ожук байырлалының концертин чон сонуургап көргөн. Ногаан шык хөлбөңнээн стадионда улуг сценаны каастап тургускан. Ооң ийи кыдыында экраннарны аскан. Ында «Хамаг монгол» төлөвилелдин киржикчилери – беш чурт-туң артистери – Тывадан Сайдаш Монгуш, Иштики Моолдан Алтануула Балдан, Кал-мыкиядан Шаран Бадм-Хаалг, Бурятиядан Чингиз Раднаев, Моолдан Жавхлан Са-мандын олар уран талантызы-биле Тыва Республика хүнү-биле байырны чедирип, аян тутканнар.

Светлана БАЛЧЫР.

Тыва — Амур облазынга

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол күштүг үерлээшкinnerинининде шыңгы когараан Амур облазының чурттакчы чонунга за көргүзери-биле республиканың курлавыр фондузундан акша-реңгини тускайлап бээринин дугайында Айтышкынга ат салган. Россияның Онза байдалдар яамызының удуртулгазы-биле дугуржулга ар дүүн, август 1-де, Тыва Республикадан Амур облазынче 10 тонна аан ижер сугну чоруткан. Тываның Баштыңының демдеглээни-биле а, ижер суг — бирги хереглелдин чүүлү болганда, когараан ра-рга кайы-даа үеде ооң чедишпейн баары демдеглеттинип болур. ың Баштыңы Шолбан Кара-оол Амур облазының губернатору Олег мяко-биле телефон дамчыштыр чугаа кылгаш, деткимчениң сестерин тааш, Тыва дуза көргүзеринге беленин бүзүрүткен. «Бойдус халапта-ң үезинде дуза кажан-даа артык эвес дээрзи биске билдингир. Олег таевич-биле эш хуу хамаарылгавыс эки. Херек таварылгада кайы-даа долгалтарын оон диледим» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Ол Тываның Баштыңы Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округтун өөр-черлеринде өөренип турар Тывадан студентилерни онза хыналдага ин республиканың өөредилге база эртем сайыдынга дааскан.

мур облазында улуг хемчээлдиг үер болганының түннелинде чурт-лыг черлерни, көдээ ажил-агый черлерин суг алганындан ук облас-дералдыг деңнелдиг онза байдалдың чурумун кириген. Ында 30 чурттакчылыг черлер, 2300 ажыг чуртталга бажыңнары суг адаанче

Үерге алыскан девискээрде.

кирген, 200 ажыг социал ужур-дузалыг объектилер когараан, 4000 ажыг кижини көжүргөн. Үерден когарааннарда гуманитарлыг дузаның хемчээлин улгаттырып турар. Ыраккы Чөөн чүкче 205 тонна гуманитарлыг чүктерни чедиргенин сагындырып каалы.

gov.tuva.ru-дан.

Бажың садарын шегледин

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга бажың тудуп бээринин айтырыг-ларын кожуун. болгаш хоорай чагыргаларының удуртукчулары-биле хуралга сайгарып тура, ба-жың рыногундан квартираларны өскүс уругларга садып бээрин «Өскүс болгаш ада-иезинин азы-ралы чок арткан уругларны чурт-талга бажыңнары-биле 2013-2015 чылдарда хандыраының» тускай сорулгалыг программазы чөпшээр-даа турар болза, ба-жың рыногундан өскүс уруглар-га квартиралар садып бээрин шегледирин, бо программага үн-дүрген акша-төгерики чуртталга бажыңнары тударынче углан-дыраын Тываның Баштыңы негзэн. Өскүс-чаңгыс уругларга бажыңнар тудуун республикага тудуг адырын хөгжүдери-биле база харылзаштырар ужурлуг бис, эң ылаңгыя көдээ черге бо программа езугаар тудуг ажылын калбартып, көдээниң чурттакчыларын ажил-биле хандыраын чедип ап болур деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга чуртталга бажыңнарының тудуу-нуң чингине чагыкчызы — «Ка-питал тудуг эргелели» күрүнениң бюджет албан чери. Бо албан чери өскүс уругларга чуртталга бажыңнары тударының керээзин тудуг организациялары-биле ча-рар. Муниципалдыг тургузулгар администрациялары чагыкчы бооп, тудуг организацияларын шилип алыр арганы оларга бер-ген. Тус чер администрациялары тудуг организацияларын шилип алырынга кончук негелделиг бо-лурун, тудугларны өй-шаанда ту-дары болгаш шынары дээш кым-ның-даа мурнунда чүгле чагыр-галар даргалары харыылаарын Шолбан Кара-оол сагындырган. Республиканың тудуг сайыды Владимир Саттың хуралга дың-натканы-биле алырга, өскүс-чаңгыс уругларга бажыңнар тударынга бо чылын Тываның бюджетинге 100 миллион рубль-ди тускайлаан турган болза, Ча-зак Даргазының даалгазы-биле немей 22,2 миллион рубльди дилеп тыпкан. Ооң түңнелинде федералдыг бюджеттен 194,4 миллион рубльди республика алыр аргалыг болган. Ынчангаш ниитизи-биле 316,6 миллион рубльди өскүс-чаңгыс уругларга чуртталга бажыңнары тударынга херек кырында чарыгдаар. Ол дээрге эрткен чылдыындан үш катап хөй.

gov.tuva.ru-дан.

Хүшнүд медээлери

РЕГИОННАРГА 6,7 МЛРД РУБЛЬДИ
АҢГЫЛААН

2013-2015 чылдарда регионалдыг болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңгиде турар капиталдыг тудуг объектилеринче 6,7 млрд рубль түннүг каттышкан акшаландырышкынны Россияның Чазак Даргазы Дмитрий Медведев аңгылаан. Ол дугайында Чазактын албан-еэу сайтызы дыңнадып турар. Ук доктаал Смоленск хоорайның тургустунганындан бээр 1150 чы-

лын, Орел хоорайның 450 чылын, Омск хоорайның 300 чылын база Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылын, Кызылдың тургустунганындан бээр 100 чылын байырлап эрттирер хемчеглерни херек кырынга боттандырырынче уланган. Оон иштинде Президентиниң болгаш сайыттар кабинетинин чамдык даалгаларына үндезилеп, объектилериниң каттышкан акшаландырышкынын чорудар.

ШОЛБАН КАРА-ООЛ: «ЧОН БИЛЗИН»

Республика хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралга Тыва биле Россияның чаңгыс демнежилгезинин 100 чылынга белеткел үезинде республикага тудар тудуглар дугайында Тываның Баштыңы чугаалаан. Чаа тудугларны тудар, эрги тудугларны чаартыр талазы-биле эвээш эвес ажылдар чоруп турар деп, ол демдеглээш, найысылалдың мурнуу талазында хайым транспорт шимчээшкенин, амгы үеде барык-ла таныттынмас кылдыр чаартып туттунган Магистральная кудумчунун девискээринде чаартылга ажылдары эгелей берген, дыштанылганын болгаш культураның Национал паркты, Национал музей-биле кады Кызыл хоорайның төвүн кайгамчыктыг чараш аян кириптер Аныяктар

ордузун дээш, өске-даа тудугларны адаан.

Тываның кадеттер корпусун Кызыл хоорайның кайы районунга тударынын дугайында чон аразында маргыштыг чугаа чоруп турарын билирин Шолбан Кара-оол дыңнаткаш, ону каяа тударын Кызылдың чону боду билир, боду шилип алып ужурулг деп чугаалаан. Кадеттер корпусун тударынга тааржыр элээн каш черлерни шилип алгаш, оон дугайында чонга дыңнадып, массалыг информация чепсектери болгаш Интернет таварыштыр хөй-ниитинин саналдар солчулгазын ажыы-биле чорудар даалганы Кызыл хоорай чагыргазына бергенин Тываның Баштыңы дыңнаткаш, кол-ла чүве — кадеттер корпусун Тываның найысылалына албан тударын бадыйткаан.

ЭМНЕЛГЕ АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ —
ЧАА АВТОМАШИНАЛАР

Республика хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглериниң иштинде Кызыл хоорайның Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга эмнелге албан черлеринге чаа автотранспорттун дүлгүрлерин байырлыг байдалга тылсырынын езулалы болган.

Республиканың кадык камгалалын чаартырынын тускай сорулгалыг программаларын боттандыра-биле база орук-транспорт озал-ондаанга когарааннарга эмчи дузазын улам экижидип сайзыраңгайжыдары-биле Тывага 15 чаа автомашиналар келген. Бо чылдың бирги чартында кадык камгалалын чаартырынын программалары-биле республика 1,7 миллиард рубльди шынгаздып алган, ол акша-хөреңгини эмнелге-профилактика албан черлеринге бедиик технологтуг дериг-херекселди садып алырынче чоруткан. «Орук-транспорт озал-ондаанга когарааннарга эмчи дузазын сайзыраңгайжыдары» деп республиканың тускай сорулгалыг программаларының акша-хөреңгизинин нити хемчээли 245,9 миллион рубль бооп турар. Программаның сорулгазы — болуушкун болган черге эмчи албаннарынын дүрген келир үезин кызыларынын ачызында орук-транспорт озал-ондаанын түннелинде чурттакчы чоннуң өлүп-хораар чоруун эвээжидири база когарааннарга дуза көргүзеринин дээштиин

бедидери болур.

Езулалды эгелээринин мурнунда Шолбан Кара-оол келген чаа техниканың арга-шинээ-биле кичээнге-лиг танышкан. Ийи автомашиналар — «А» класстың реанимобильди база уругларны шинчилээр мобилдиг-диагностика комплекзин республиканың уруглар эмнелгези алып. Бодунун техниктиг көргүзүлери-биле автомашиналар амгы үеиниң шупту негелделеринге дүгжүп турарына Тываның Баштыңы бүзүрээ. Мобилдиг комплекстин онзагай талалары чүл дээрге, агаар-бой-дустун кандыг-даа байдалдарында бот-тускайлаң ажылдап, эмчилерге болгаш аарыг кижилерге таарымчалыг байдалдарны хандырып шыдаар. «КамАЗ»-тын баазында тургускан болгаш чедери берге, ырак черлерге солуттунмас техника болур. «Газель» автомашинаның баазында кылган «В» класстың 8 реанимобильдерин Тываның Баштыңы Бии-Хем, Тес-Хем, Танды, Эрзин, Кызыл кожууннарынын эмнелгелеринин база Барыын-Хемчик, Улуг-Хем кожууннар аразының эмнелге төптеринин удуртукчуларына тывыскан. «Фольксваген Крафтер» автомашинаның баазында кылган «С» класстың 5 реанимобильдерин Озал-ондактар чайладыр медицина-ның девискээр төвүнге база Кызыл хоорайның дүрген эмчи дузазын чедирер станциязынга дамчыдып берген.

ХЕМНЕРДЕ СУГЛАР
КӨДҮРЛҮП ТУРАР

Тываның гидрометеорология болгаш долгандыр турар агаар-бойдусту хайгаараар төптүн медээзи езугаар август 19-тан 20-ниң дүнезинче Тыва Республиканың девискээринге күштүг, суггур, диңми-рээшкын-кызаңнаашкынныг чаастар, долу чаар.

Хаттын секундада дүргени 17 метр чедер. Специалистериниң демдеглээни-биле Тываның хемнеринде сугнун көдүрлүрү улгаткан. Эрткен хонуктарда Каа-Хем 28 см., Бии-Хем 33 см. чедир улгаткан.

Бир эвес чаашкыннар уламчылаар болза, суг немей 20-30 см. чедир көдүрлүп болур. Тываның Чазак Даргазынын оралакчызы Виталий Бартына-Садының чугаалап турары-биле алырга, республиканың хемнеринин айыылдыг деңгелинге чедир 2 метр ажыг бар, ынчангаш дүвүрээринин барымдаазы чок: «Бо талазы-биле хүн бүрүде хайгаарал ажылдары чоруп турар. Эртенниң оперативтиг медээлерни өөренип көрүп, гидрометеорология болгаш онза байдалдар эргелели-биле доктаамал харылзажып турар бис».

«КИДИСТЕ — АМЫДЫРАЛДЫ
ХЭЭЛЕРИ» — 2013

Республика хүнүнүн байырларынын эң-не чогадыкчы, чараш хемчээ «Кидисте — амыдыралды хээлери» мөөрей Арат шөлүнге ажыттынган. IV дугаар кидис байырлалы Азиянын көшкүн чоннарынын кичээнгеин хаара тудуп, улуг сонуггалын оттурган дээрзи мында киржип келген нернин идеккейинден кескү. Тыва Республиканың культура сайыды Вячеслав Октябрьевич Донгактын бодалы болгаш идеккейи-биле эгелээн ук байырлал хөй язы-сөөк чоннарын культураларын каттыштырып, эл-байралын быжыктырганын аалчыларнын өөрүшкү чайнаан арыннары сөглөп турду.

ТР-ниң Чазаның Даргазынын бирги оралакчызы Михаил Сергеевич Козлов байырлалдың ажыдышкынына үнелиг сөстөрни чугаалап, аалчыларга байыр чедирген. Дүк салыр чараш байырлалдың сценажыткан көргүзүүн культура сайыды В. Донгак биле Чазактын Даргазынын бирги оралакчызы М. Козлов дүктү савааштаар езулалды ажыдып, эгелеп бергени көрүштүг болган. Көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкап, амырлап курайладылар. Байырлалдың оюн-көргүзүүнге республикаларнын төлээлери боттарын таныштырып, кидистен кылган национал хептери-биле байыр чедиринишкенин үнүп турду.

Малдың дүгүн

Ээрбек сумуздундан хоочун малчын Дүлчээ Сувакпун тебези-биле.

кыргып, ажаап алгаш, ону байырлап алгаары — чүгле тываларнын эвес, а бүтү Азия чурттарынын чаагай чаңылы. Дүктен дыдып, ээрип кылган хеп, соокта чылыг, изигден камгалаар, чиик-даа, эпиги-даа. Көшкүн чоннарын амыдыралы кидис-биле сырый холбаалыг. Олар ыдыктарын кидиске чуруп, хевирлеп, сагыш-сеткилин аңаа илередип чорааш, катапталтынмас культуразын кадагалап, салым-чаянын ажыдып келгеннер. Байырлалда кожавыс Алтай, Хакасия, Красноярск край, Омск область база улуг даштыкы

Культура сайыды биле Чазак Даргазынын бирги оралакчы байырлыг езулалды кылганнар.

күрүнелер: Моол, Казахстан, Кыргызстан база Турциядан төлээлери аалдап келген. Эрте-бурунгу езу-чаңчыларын камгалап арттырган Тыва чурту хамыктын сонуггалын сорунзалап турар.

Чайнын сөөлгү айынын ортаа чаазында Тываның найысылалынын кол шөлүнге мөөгү дег ак өглер тиктинип, байырланчыг хөөннү улам көдүргөн. Кижилер төрелгетинин чогаатканы, баажызы тывылбас ты-вызык — тыва өглериниң кол кезээ кидис байырлалын эгелээн. Тыва тоолдарда «тос аът долганып четпес, докулчак ак өргээге кирип кээрге, дөрде хаан, кадын саадап орган» дээни ышкыш, каас, чычы, хорагай тоннарлыг ээлери эвилең-ээлдек уткуп турду. Байырлал хүннеринде оларнын аалчылары үзүктөлбээн. Культура сайыды баштаан ажылчы бөлүк, даштыкыдан хүндүлүг аалчылар дээш, кымнар кирбеди дээр.

Садыг-майгыннарда болгаш өглерде делгээн уран кылыглар аразында чүү-даа бар. Тыва хөгжүм херекселдери кылыр мастер Марат Дамдын, Улансүрен Цэцэгдар база Саяна Биче-оол башкыларга удурткан ТывКУ-нун сургуулдарынын бөлгүмү «Белек», Улуг-Хемнин «Эне-Сай» ус-шеверлер катты-жыышкыны, Барыын-Хемчиктен даш чонукчузу Аяс Монгуш база чинчиден каасталгалар дискен Чойгана Монгуш дээн ышкыш республика иштинде суражый берген уран кылыкчыларнын делгээн чараш чүүлдерин чон магадап ханмаан. Кидистен плащелер, тоннар, угулзалыг орун-дөжөк, кадыннарнын барбалалары, өг-бүлөгө, ал-ботка камгалалдар, күзел күүседир ойнаар-кыстар, тайгалаар чылыг идиктерден эпиги-чымчак бажыңга кедеринге чедир... Кайгап хараан, чурукка тырттырган, делгээн барааннарны кеткен, суйбаан кижилер мурнун былаажып итикежирлер-даа. Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Каа-Хем, Сүт-

Хөл, Бии-Хем, Чаа-Хөл ко-нын культура эргелелдеринин бүрүн тыва национал дерилг хамыкты кайгатты. Оларнын ажылдакчылары боттарын чураан каас өглеринде, дош игилин туткан чоргаар ораа чорду. Байырлалдың түрлүгү — тевени улус аажок сон Ээрбек сумуздундан хоочун Дүлчээ Суванович Сувакпунун тергелээр, шанактаар өөрөткени чааш теже биле азелдиглерге мундуруп турган.

Байырлалдың ийиги хүмөөрей-делгелгенин шупту жикчилери кидис салырын эжеринге база кидистен хем белектер кылырынга мастер тарны бараалгаткан. Кожа республикаларнын төлээлери дүктен кидистин канчаар бээрин көргүскен мастер-к эрттирген. Тываның күрүне у ситединиң студентизи Айысма — база ол хүнүн маадыры чылда, II чоннар аразынын байырлалына киришкеш, дил атты чаалап ал турган. Ол боу чевин эжил-эжи, культура са Вячеслав Донгакка дамчыдарга ол чепти алгаш, улаштыр эже б чылганнар сонуггалп магада Сайыттар безин чеп эжил дээрге тыва чон кандыг-даа галданы шыдаар бедиик культу маадырлыг бурунгу чон-дур де жа-хелбээ аалчыларывыс боттар демдеглээн боор.

Маргылдааның төлээлери к ти салгаш, боттарынын күрүнээ база республиканың кожуун бү сүлдэзин сырып каап турары о гай болган. Байырлал чылдан ч улам аян-шинчи кирип, чаа чога чы чедишкыннер хөй болган көрүкчүлөр үнелеп турду.

Чаяна ЧЫ

Айдың КУУЛАРНЫҢ тыртган чуруктары.

Алтай республиканың кидистен кылган плащелерин бараалгаткан тыва кыстар.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУН

«Кожууннарның хөгжүлдэин таварыштыр бүгү республиканың турум хөгжүлдэин хандыраар уjurлуг бис» — деп, август 13-те Чадаанага болган үнүүшкүннүг хуралга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол медеглээн. Түннелдерни үндүрүп тура, ол сайыттардан база Чазак Даргазының оралакчыларындан Чөөн-Хемчик кожууннуң хөгжүлдэинге «республика көрүжүн ыжылаарын» негээн.

Чазак Даргазының бодагы-биле, Тываның эрге-чагыргазы кожууннуң хөгжүлдэинге ажык-дузаны күштелдирип болур, бодунуң соондан чаа дүрүлгелерни база чаа ажылчын туттарны тургузарынче «тыртар» шийирлерни сүмелээр уjurлуг.

Хурал үезинде.

стер — үүрмек хуу айтырыглар-шиитпирлелес уjurлуг бис, ол уун чагыргазының херээ-дир, ону республиканың эрге-чагыргазы солуп авас. Чазактын сорулгалары өске: жууннарның хөгжүлдэин таварыштыр бүгү республиканың турум хөгжүлдэин хандыраар уjurлуг бис. Чаа-хөреңги кириеринге кожуун тургалдыг апаар кылдыр бистер эргэ-хүрээлелди тургузар уjurлуг. Тываның элээн каш кожуунна-ры баштыңнары мында турары-рылга эвес. Бөгүн бистер Чөөн-Хемчик кожууннуң социал-экономика-хөгжүлдэиниң айтырыгларын анаа-ла-лап турар эвес, аңаа хамаарыштыр шийирлер хүлээп ап турар бис. Бис-өске кожууннарның айтырыгларын чаа турга ажылгап болур ажылдың маа-зын тургузар уjurлуг бис» — Шолбан Кара-оол медеглээн. Шынын чугаалаарга, хурал боду Ча-зын кежигүннериниң Чөөн-Хемчикке бурунгаар кылып чоруткан бөлүк

хемчеглериниң түннел кезээ болган. Яамыларның база ведомстволарның специалистери кожуунда тускай сорулгалыг программаларның база төлөвилелдериниң, ооң иштинде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелиниң боттанып турарынын, ол ышкаш орулга баазанын база үндүрүп чурумунуң байдалынын бүрүн сайгарылгазын кылганнар. Тываның Баштыңының Айтышыкы-биле он ийи чурттакчылыг суур бүрүзүгө Чазак кежигүннериниң киржилгези-биле чоннуң хуралдарын эрттирген. Кожуун төвү Чадаана хоорайның чурттакчылары-биле Тываның Баштыңы ийи шак ажыг үениң дургузунда чугааны кылган. Шолбан Кара-оол Тываның социал-экономика хөгжүлдэинге хамаарыштыр Чазактын ап чорудуп

турар хемчеглери-ниң дугайында, ооң иштинде Россияның Чазаанга камгалаар бөлүк программаны белеткеп турарын, Тыва биле Россия-ның чаңгыс дем-нежилгезиниң 100 чылынга, Кызыл хоорайның 100 чылынга белеткел ажылда-рынын база Чөөн-Хемчиктин девискээ-ри-биле эртер, Тываның барыын тала-зының экономика хөгжүлдэиниң чаа өзгө болур «М-54» федералдыг оруктун

угланышынын эде көөр ажылдар дугайында тодаргай чугаалап берген. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелин боттандыраарына хамаарыштыр Шолбан Кара-оол аңгы доктаагаш, ооң кол утказы чүл дээрге суур бүрүзүгө бүдүрүлгө көстүп кээри база аңаа чижилгелиг бараанны бүдүрери, ажылчын чаа олуттарны тургузары деп чугулапал демдеглээн.

Тываның Баштыңы чадаанажыларга хоорайга күш-культура-кадыкшыл комплекзиниң тудуу эгелээриниң дугайында өөрүнчү медеэни дыңнаткан. Бо сорулгага тускайлаан 22 ажыг миллион рубль республиканың Саң-хөө яамызының агар санынче кирип келген. Объектиниң тудуу 2014 чылда ажылга-га кирген турар уjurлуг.

Чурттакчы чон сагыш аартып чоруур айтырыгларга, темаларга хамаарыштыр хөй айтырыгларны салып, санал-сүмелерни кириген. Ооң иштинде транспорт, харылзаа хандырылганын

айтырыгларының дугайында, «Суурнуң социал хөгжүлдэи» деп федералдыг тускай сорулгалыг программага киржилге, «Россельхозбанк» ажи-лынын дугайында, чурттаар бажың ай-тырыглары, кадык камгалалының база өөредилге албан черлеринде күш-ажыл төлөвилериниң дугайында дээш, өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Санал бергеннериниң хөй кезин амы-хуунуң дугайында эвес, а хоорайга, кожуун-га, ооң келир үезинге хамаарыштыр чугаалап турганын демдеглээр апаар. Ылангыя оруктарның байдалынын, школаларны тударынын эргежок чу-лазынын, көдээ ажыл-агый продукция-зын болбаазырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынын дугайында база чугаалашкан. Тываның Башты-ңының кожууннарже орус дылдыг специалистерни чорудуп, ажыл-агыйга кириштериниң дугайында эгелекчи саналын деткээн. Чадаанаже чылдың-на Үстүү-Хүрээни, фестивалды со-нуургал көөрү-биле база Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң төрөөн чурту-биле таныжары-биле Россияны булуң бүрүзүндө хөй аалчылар кээп турарындан ол орус дылды билириниң шынарын бедидеринге дузалаар, таарымчалыг социал хүрээлелди тургузар дээрзинге кижилер бүзүрелдиг.

Кожууннуң чурттакчыларынын кириген сагындырыглары, тургускан айтырыглары, санал-сүмелери Чазак хуралына шыңгы, чидиг сайгарып, чугаалажышынын база доктаалче кирер шийирлерни ажылдап кылы-рынын үндэсини болган. Социал-эко-номика хөгжүлдэиниң ийи үнелелди Чазак Даргазының бирги оралакчызы Михаил Козлов берген. Ооң меде-глээни-биле 2013 чылда кожууннуң экономикасында чамдык чогулгалыг угланышынын демдеглеттинген. Үндүрүлгө база үндүрүп эвес ки-рилделер бирги чартык чылда 2012 чылдың бо-ла үези-биле деңгээрге, 13 хууга өскөн болгаш 35 миллион 552 муң рубльди тургускан. Малдың баш саны 27,7 хууга өскөн болгаш 19 899 башты тургузуп турар, сүтү бүдүрери 9 хууга, ээти 24 хууга өскөн. Ооң-биле кады 2012 чылдың түннелдери-биле республиканың эң улуг кожууннарынын бирээзи кожууннарның рейтингинге 18-ки черни ээлээн. Кожуун бюдже-диниң бодунуң орулгалары эвээжээн, негелделерге дүүшпес автооруктарның хемчээли өскөн, ажыл чок кижилер көвүдээн. Чурттакчы чоннуң көжер-дү-жери — 557 кижиге болган. Кожуун ча-гыргазынын баштыңы Байбек Монгуш бот-шүгүмчүлүг илеткел кылгаш, дыка хөй айтырыглар республиканың эрге-чагыргазынын дузазы чокта ший-пирлеттинмес дээрзин чугаалаан.

Хуралдың киржикчилериниң са-налдааны бөлүк хемчеглери респу-бликаның яамы, ведомстволарына немелде ажылдап кылганынын соонда Тываның Чазааның доктаалына ки-риер. Ынчаар кылырын Тываның Башты-ңы негээн. Ол пункт бүрүзүгө чүгле эргежок чугула чарыгдалдар эвес, а манай болгу дег социал-экономика түннел кирип турар экономика хөг-жүлдэини көргүскөн турар уjurлуг деп медеглээн. Оон аңгыда Шолбан Кара-оол онза кичээнгеи тудуг материал-дары үндүрер цехтерни тургузарынче база хөгжүдери, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырынче, социал албан черлерин тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң экология талазы-биле арыг эт, ногаа аймаа база сүт продуктулары-биле хандыраарынче угландыраарын сүмелээн.

Анна ЛАЧУГИНА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикада немелделер, ставкалар (төлөвирлер), күрүнениң өртектер таарыштыраар (тарифтер) адырда күрүнө хыналдазын (хайгаара-лыш) боттандыраар болгаш Тыва Республиканың күрүнө ажыл-чорудугларын организаастаар тала-зы-биле албанниң Административтиг регламент күүселдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын күжүп чидирген деп са-наарынын дугайында

2013 чылдың июнь 28 № 386

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Күжүп чидирген деп санаар:

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 17-де «Тыва Республикада немелделер, ставкалар (төлөвирлер), күрүнениң өртектер таарыштыраар (тарифтер) адырда күрүнө хыналдазын (хайгааралын) боттандыраар болгаш Тыва Республиканың күрүнө ажыл-чорудугларын организаастаар талазы-биле албанниң Административтиг регламент күүселдезин бадылаа-рынын дугайында» № 611 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 21-де «Тыва Республикада немелделер, ставкалар (төлөвирлер), күрүнениң өртектер таарыштыраар (тарифтер) адырда күрүнө хыналдазын (хайгааралын) боттандыраар болгаш Тыва Республиканың күрүнө ажыл-чорудугларын организаастаар талазы-биле албанниң Административтиг регламент күүселдезинче өскерил-гелер кириериниң дугайында» № 137 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың август 14-те «Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 21-де № 137 доктаалдың 1 пунктунуң иштинде 4 пунктке өскерил-гелер кириериниң дугайында» № 360 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың ноябрь 11-де «Тыва Республикада немелделер, ставкалар (төлөвирлер), күрүнениң өртектер таарыштыраар (тарифтер) адырда күрүнө хыналдазын (хайгааралын) боттандыраар болгаш Тыва Республиканың күрүнө ажыл-чорудугларын организаастаар талазы-биле албанниң Административтиг регламент күүселдезинче өскерил-гелер кириериниң дугайында» № 489 доктаалын.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» со-луннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы —
Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«Кызылдың № 11 профессионал училищези» бол-гаш «Кызылдың № 1 профессионал училищези» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг өөре-дилгезиниң эге профессионал өөредилге албан черлерин эде адаар дугайында

2013 чылдың июнь 28 № 391

Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Хамааты кодекзиниң 57, 58 чүүлдеринге, Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың январь 24-те «Тыва Республиканың күрүнө албан черлерин узуткаар, хевирин өскерттир, эде адаар болгаш тургузарынын чурумун бадылаар, а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүнө албан черлериниң уставтарын бадылаарынын болгаш оларже өскерилгелер кириериниң дугайында» № 33 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Кызылдың № 1 профессионал училищези» Тыва Рес-публиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилгезиниң эге про-фессионал өөредилге албан черин база «Кызылдың № 11 профессионал училищези» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилгезиниң эге профессионал өөредилге албан черин «Тываның политехниктиг техникуму» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилгезиниң ортумак профессионал өөредилгениң албан чери кылдыр каттыштырганынын түнне-линде эде адаар.

2. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызын тургузукчуун бүрүн эргелиг төлээзи болгаш ажыл-чорудуун боттандыраар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы кылдыр тодарадыр болгаш «Тываның политехниктиг техникуму» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилгезиниң ортумак профессионал өөредилгениң албан черин тургуска-ны-биле холбашкан юридиктиг эргежок чугула чорудугларны чорудары-биле харысгалыг кылдыр томуйлаар.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги яамызынга ооң мурнунда «Кызылдың № 1 профессионал училищези» база «Кызылдың № 11 профессионал училищези» Тыва Республи-каның күрүнениң бюджеттиг өөредилгезиниң эге профессио-нал өөредилге албан черлеринге быжылгаан турган күрүнө эт-хөреңгизиниң оперативтиг башкарылга эргезин «Тываның политехниктиг техникуму» Тыва Республиканың күрүнениң бюд-жеттиг өөредилгезиниң ортумак профессионал өөредилгениң албан чериниң айыттырган чурум езугаар быжылгаар.

4. «Кызылдың № 1 профессионал училищези» база «Кы-зылдың № 11 профессионал училищези» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилгезиниң эге профессионал өөре-дилге албан черлериниң эде адаттынып турары-биле холбашкан хемчеглерниң коштунган планын бадылаар.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» со-луннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы —
Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Хөй уругларлыг өг-бүлелерге халас чер

Кызыл хоорайның администрациязының чер болгаш өңчү-хөреңги хамаарылгаларының талазы-биле департаментизинин начальниги Сергей Хураган-оолович Намажап-биле хөй уругларлыг өг-бүлелернин социал камгалалының байдалының дугайында чугааны кылдым.

— Сергей Хураган-оолович, Кызыл хоорайның администрациязы хөй уругларлыг өг-бүлелерге чер үлелгезинин талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— 2011 чылда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнөдөн деткимче дугайында хоойлу үнген. Үш болгаш оон хөй уругларлыг өг-бүлелерге чурттаар бажың тудуп алыры-биле чер участогу алыр эргелин ук хоойлуда кириген. 2004 чылда үнген Конституция хоойлузунда халас чер участогу алыр өг-бүлелерни чада аайы-биле көөрүн айткан. Ында дайын-чаа киржикчилери, хөй уругларлыг болгаш инвалид ажы-төл азырал турар өг-бүлелер кирген. Бир эвес ийи ажы-төлдүг өг-бүлө чаңгыс өрээлдиг бажың-да чурттап турар болза, азы ийи

уруунуң бирээзи инвалид болза, черни ап болур. 3-тен хөй назы четпээн уругларлыг өг-бүлө 5 чыл иштинде чаңгыс черге турум чурттаан таварылгада паспортунда кири бижидилгези дээш оон-даа өске байдалды көрүп тургаш, чер участогу бээр.

Бистиң республикада 3-тен болгаш оон хөй уругларлыг өг-бүлелер хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге хамааржыр. Хоорай чурттакчылары билдинмес айтырыгларын ТР-ниң Чер болгаш өңчү-хөреңги хамаарылгаларының талазы-биле яамызынче болгаш хоорай администрациязынче кирип болур. Найысылалда бо-ла бүгү ажыл-херектерге хемчеглер кылдынып турар.

Бир эвес хоорайда 5 чыл

чедир чурттаваан болза кандыгыл, азы чурттап турганы кожуун чагыргазына билдиришкени кирип болур бе, Сергей Хураган-оолович?

— Тыва Республиканың хоойлузунда 2011 чылдан эгелеп чер участогу ТР-ниң Чер болгаш өңчү-хөреңги хамаарылгаларының талазы-биле яамызы харыылаар. Ынчангаш хөй уругларлыг өг-бүлелерге халас чер участогу чаңгыс катап бээр. Чижээ, Барыын-Хемчик кожуундан алган болза, хоорайга чер участогу чөпшээрэвес, 5 чыл иштинде каяа турум чурттаан-дыр, оон алыр эргелиг. Кызыл хоорайның хөй уругларлыг хамаатылары документири дужаарга, ону өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелче чорудар бис. Комиссия хыналданы кылгаш, чер алыры негеттинип турар өг-бүлелерниң даңзын тургузар, үстүнде чугаалааным чадаларга дүжүп турар бе, азы дүүшпейн турар бе деп шитпирни комиссия үндүрер.

— Кызыл хоорайда хөй уругларлыг каш өг-бүлө чер участогу дээш билдиришкени киригенил база комиссияның түңнели бо хүнге чедир кандыгыл?

— Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелернин билдиришкенирин 2012 чылдың сентябрыдан бээр хүлээп эгелээн. Бо хүнде хоорай администрациясында 360 билдиришкени кирген. А хоорайның социал талазы-биле даңзында 2247 өг-бүлө бар, хөй болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелер 554, ниитизи-биле шунту 2801 өг-бүлелер. Ынчаарга ТР-ниң Чер болгаш өңчү-хөреңги хамаарылгаларының талазы-биле яамызы Кызыл хоорайга эрткен чылын 23 гектар черни чөпшээрээн, ол дээрже 214 чер участогуның шөлү-дүр. Чер үлелгезинин дугайында хоойлуда айтканы 3-4 уругларлыг өг-бүлелерге 600 дөрбелчин метр, 5-тен хөй ажы-төлдүг хамаатыларга 800 дөрбелчин метр шөл бээр көрдүнген.

Тыва Республиканың өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелиниң бо чылдың июль 22-де киригени-биле, хоорайда хөй уругларлыг өг-бүлелерден 851 билдиришкени кирген. Оон иштинде 318 өг-бүлениң кириген билдиришкенири негелделерге дүүшпейн турар, чүге дээрже хоорайга чоокта чаа көжүп келген, 5 чыл чедир чурттаваан азы оон мурнунда бажың тудар чер

участогу алган. 533 хөй уру өг-бүлелерге негелдеге турар деп шитпирни үндүр.

— Чурттаар бажың туду дээрже Кызыл хоорайда айтырыг-дыр, Сергей Хураган-оолович, бо өг-бүлелерге черни бергенил?

— 2012 чылда 23 гектар бергенин үстүнде чугаалады 214 участок үнер. Кызыл уругларлыг өг-бүлелерге 1680 гектар шөл херегл турар. А комиссияның шитпирни биле чөпшээрелди алган чамдызынга солагай эрикте шөлдерни берген. Ол электри энергиязы-биле дериттинмээн, чагылар тургу 25 миллион рубль чарыг да бо талазы-биле айтырыг. Ону шитпирлеп бээр-би ниң Чазаанче бижикти кири Чедир кылыр ажылдар ам-д ТР-ниң Чер болгаш өңчү-хамаарылгаларының талазы-биле яамызынга болгаш хоорайның администрациязын кээп, билдинмес айтыры тайылбырны ап болур.

Анисья ТКАЧ
авторнуң тырттырган

Анчикай МААДЫ:

«Арга-дуржулгамны аныяк-өскенге берип чоруур мен»

Олимпийж
оттуң эстафет

«Сочи-2014»

Олимпий оттуң тудукчуларын кадык амыдыралдың талалакчызы болгаш Олимпийжи эң чугула чүүлдер — найырал, хүндүткел, тергинче чүткүл деп шынарларның талазы-биле шилээн. «Сочи-2014»-түң одунуң тудукчуларынга спортчулар, хөй-ниити ажилдакчылар, башкылар, эмчилер, камгалакчылар, шериг албан-хүлээлгелиг кижилер, тренерлер, хоочуннар дээш өскелер-даа хамааржыр.

Олимпийжи от Россияның шунту субъектилерин база эргир болганда, Тыва база оон санынче кирип турар. Ынчангаш бистиң республикадан бо ышкаш улуг хемчээлдиг хемчегге киржир аас-кежиктиглер саны база эвээш эвес. «Сочи-2014» Олимпий оттуң эстафетазының киржикчилеринин бирээзинге Чаа-Хөл кожуунуң уругларның болгаш элээди уругларның Чаа-Хөл спортчу школазының тренер башкызы, спортчу Анчикай Чадамбаевич Маады хамааржыр. Ол кадык амыдыралдың езулуг талалакчызы, спорт-биле кара чажындан тура бо хүннерге чедир «чоок эдержип» өңүктөжип чоруур болгаш, аныяк-өскенни күш-культурага өөредип, кижизидип турар. Хоочун спортчу-биле бистиң корреспондентивис ужуражып, интервьюну кылган.

— Анчикай Чадамбаевич, бистиң солунуң номчукчуларынга бодунарның дугайыңарда таныштырып көрүңерем. База спорт-биле кайы хире тургаш өңүктөжип бердиңер?

— Чырык черге чаяаттынып төрүттүнген черим Чаа-Хөл суур. Чалыы болгаш школачы чылдарым аңаа-ла эрткен. 5 класска өөренип турумда, күш-культура кичээлин

Владимир Тихонович Бахтин дээр башкы эрттирип турган, шериг херээниң кичээлин база. Ол башкымың аайы-биле хаактаарыңа сонуургалым тыптып, ол олчаан бүгү назынымда хаактап, чадаг чарышка маңнап чоруурум бо. Бичимден эгелээш, спорт-биле өңүк мен. Школаны дооскаш, Балгазының профессионал училищезинин машинист-тракторист деп мергежилге өөренип кирип алган мен. Тускай мергежилдиг болуп доозуп алгаш, төрөөн черимге барып, «Дружба» совхозунга тракторист-комбайнерлеп ажилдааш, шериг албан-хүлээлгем күүседири-биле чорупкан мен. Шеригден халажып келгеш, суурумнуң харылзаа черинге 2 чыл

электромонтерлап тургаш, Кызылдың башкы училищезинче күш-культура башкызы мергежил чедип алыр дээш өөренип кирген турдум. 3 чыл дургузунда студентилээш, башкы мергежилдин дипломун холга алгаш, Туран хоорайның школазынга күш-культура башкызы болуп ажилдап эгелээн мен. Аңаа мен барык 10 ажыг чыл башкылааш, Омскиниң күш-культура институтун база доозуп алдым. Студентилеп-даа, ажилдап-даа тургаш, хаактаарын, чүгүрерин черле кагбайн чоруур мен. Бо хүннерге чедир маңнап чор мен (каттырар). Кандыг хоорайларның хаак маргылдааларыңа киришпедим дээр. Республиканың адындан чыынды команда-биле кирип, тиилекчи черлерни ап чордуус. Республика чергелиг комсомолдун, профчөвүлелдин чарыжыңга чемпионнааш, Москва хоорайның профчөвүлелдер маргылдаазыңа база киришкеш

келдим. Кросстал, хаактап-ла чоруур кижидир мен ийн.

— Олимпий одунуң эстафетазының дугайында чүнү билер силер, Анчикай Чадамбаевич? Оон кол сорулгазы кандыгыл?

— Олимпий одунуң эстафетазы дээрже чайгы болгаш кышкы Олимпий оюннарының ажыдышкынарының мурнунда болур чаңыл болган хемчегдир. Отту байырлыг байдалга эрте-бурунгу Олимпий хоорайга кывыскаш, оруунуң эгезин алыр. Оон кол сорулгазыңа Россияның субъект бүрүзүне боттарының турум бурунгаар хөгжүлдезин, көрүжүн бараалгадыр арганы бээр болгаш, чурттуң чурттакчы бүрүзү бодун Олимпий оюннарының төөгүзүнүн бир кезээ кылдыр санаар. База ол ышкаш болур-чогууру-биле хөй санныг кижини киржикчилер-даа, көрүкчүлөр-даа кылдыр эстафетаны эрттирери-биле хаара

тудары деп билип тур мен. «Сочи-2014» оюннарының чыынды командаларыңа деткимче кылдыр патриотчу сорукут көдүреринге идепкейлиг болуру.

— Олимпий отту тудар бедик хүлээлге силерге оонашкан-дыр. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Меңээ ол хүндүткелдин демдээн бүүрүп турарыңа өөрүүр-дүр мен. Мен бүгү назынымда күш-культура болгаш спорт талазы-биле чыып алган арга-дуржулгамны, билимни аныяк-өскенге дамчыдып, чурттакчы чон аразыңа кадык амыдыралды суртаалдаарыңа эвээш-биче үлүг-хуумну кириштип чоруур мен. Чүге дизе кижиге эң-не кол база үнелиг чүүл — кадыкшыл. Кадык амыдырал — ол чедишкени, аас-кежик, узун назын, кадык салгал... Олимпий одунуң эстафетазыңа чаңгыс эвес удаа киришкен мен, Делегей одунуң эстафетазыңа база ийи-даа катап кириштим.

— Анчикай Чадамбаевич, силер улуг салгалдың төлээзи болганыңарда, силерниң көрүжүңер-биле улуг биле бичии салгалдың спортка хамаарылгазында ыгал бар бе азы?

— Бар деп бодаар мен, чүге дизе мээң үемде спортка, күш-культурага кижиге бүүрүзү хандыкшылдыг турган, ынчан кандыг-даа албадаашкын турбаан. Ажы-биле чугаалаарга, улуг-даа, бичии-даа кижиге спортту сүрүп

турган болгай. 80 чылдарда хоорайдан Чаа-Хөл суурже бергеш, бир дугаар Чаа-Хөл Кызыл аразыңа агитчел эрттирген бис. Күзөлдиг улуг хөй болур. Ук чарышты чурчон аразыңа кадык амыды суртаалдаары-биле эрт Узун-даа, бичии-даа хемчег дистанцияларга чарык болганчок-ла эрттирип Амгы үениң салгалын турарга, шала сонуургалы тир. Олар чүгле комп интернет, телевизор баа ла олуруп турар-дыр. Ол организмге багай салды Шимчээшкени көңүс кылбас. элээди үезинде кижиге хөй ма шимчээр болза эки. Бо спорт комплекстерни а турары дыка эки-дир. А өскенни хаара тудуп, спортка культурага сонуургалын от чугула. «Спортту — баж чанынче» губернатор төлөп кончуг чүүлүг деп көрүп тур

— Өзүп оорар салгал төлээлеринге болгаш ниитизи-биле чурттакчы чүнү күзээр силер?

— Күш-культура бо спортту чоок хүлээп ап болза эки деп бодаар мен. дээрже, ол бир хевир а күш-культура бүгү тала хаара тудуп турар. Кижиге бодунуң мага-бодун сайзыр эртенги сула шимчээшкени эгелээш дадыктырып чаңгыс кадыкшылга эргежок ч Чүге дизе үстүнде чугаала кадыкшылдан өске кижиге үнелиг чүүл турбас.

— Четтирдим улууну Анчикай Чадамбаевич, чааа күзээшкениңерни күзөдүм.

— Четтирдим силерге баа

Валерия КО

авторнуң тырттырган

ЧАЛЫЫ НАЗЫН – СОЛУН ҮЕ

Кижиниң амыдыралында кол оон шилип алганы мергежили болуру чугаажок. Сонуурга-биле, күзели-биле шилиттинген кижиниң бүдүн чуртталгазында «чурттаар». Ховар, санныг-ден болур, чамдык улус мер-гелин душ болуп шилип алып, аргайлаарга, байдалдарның устунганы-биле. Шак ынчалдыр маадырым **Айнара Артиловна** мергежилин шилип алгаш, анда бичин-даа хараадабайн, андаа өөрүп чоруур. Ол **Кыргыз-Республиканың Бишкек хоо-ра делегей чергелиг «Манас» ыш-түрк университеттин инитарлыг факультетинде кология мергежилиниң аайы-өөренип турар.** Ынчангаш ном-ларга республикадан дашкаар-нып турар аныяк студентиниң чугаазын бараалгаттывыс.

Мээ өөренип турар «Манас» ыш-түрк университетим Кыргыз Түрк республикаларның чаа-аразында чарып алган керээ-ар тургустунган өөредилге-и чери болуп турар. Ол 1995-жылы ачылган. Ук университет-жоскаш, холга алган диплому-даа республикага күштүг-үр.

Бир чылдың дургузунда студентилер өөренип алган дылдарын кайы хире деңгелге шигээди алганы-биле шылгалдаларны дужааган соонда, бирги курсче шилчир. Универси-тетте даштыкы дылдар өөредиринге онза чугула кичээнгеи угланды-рып турар.

Баштай өөренип эгелээш, со-

кология болганда, түрк чоннарның культуразы, дылы, езу-чаңчылды-ры-биле чоок таныжып өөренир. Сонуургалым канчал күштели бер-генил дээрге, түрк чон бистиң тыва-чон-биле төрөлдөшкөк болгаш чоок. Өске чоннарның культуразын, езу-лалдарын өөренирге, дыка солун. Кичээлдер үезинде кижини хөй-нү

Куль облазының Балыкчы деп хоорайдан ырак эвесе, харалаан ол черниң адын сагынмайн тур-мен, бижиктиг даштарже чораан-бис. Ону дыка сонуургаан мен. Ол дээрге түрк чоннарның арттырып-каан эрги түрк бижиктери-дир деп, башкывыс тайылбырлаан. Шак ол экскурсия соонда эрги шагның

теттиң эки талазы — студентилер доозар курузунда улаштыр өөренип-артар күзөлдиг болза, өөреним-шаан, эртем ажилдакчыларының ассистенти болбушаан, ажилдап-база болур. Аңаа башкыларның ассистенти болуп, экзаменнер-үезинде дузалажыр.

Хостуг үемде конькилээринге-ынак мен. Ол меңээ чүгле кадык амыдыралды эвес, а иштиги сагыш-сеткил делегейинге оожургалды-болгаш чедип алып дээн сорулгала-рын боттандыраарыңа күштү бээр. Кажан кижини дош кырынга хөгжүм-үделгези-биле «ужуп» чоруурга, кижиге кандыг-даа дүвүрел турбас. База ол ышкыш кижини бодунуң хостуг-үезин ажыктыг эрттирерин кызар-болгай. Оон өскеде амгы үеде ги-таралап өөренип турар мен. Хөгжүм-дээрге, ол база бир тускай делегей. Ону кижини ханы билири чугула. Кижини бодун чүгле эртем-билиг-биле эвес, бүгү тала-биле, хөгжүм, спорт, би-лиг, уран чүүл дээш, сайзырадыр-ужурлуг. Ол кижиниң сонуургалда-рын байыдып, делгемчидип турары-ол-дур деп билер мен.

Чайгы дыштанылга-даа адак-талып тур, ынчангаш ам удавас-чуртувустуң хөй санныг аныяктары өөредилгезин уламчылап, аъттанып-эгелээрлер. Ынчангаш үе-чергемге-төрөөн Тыва чуртувустуң төлөп-тиг оолдар, кыстары болуп, мергежи-лин аайы-биле эртем-билиин чедип-алгаш, чуртунче ээл чанып келгеш, республиканың улам сайзырап-хөгжүүрүнге боттарының билиг-мергежил аягылаар дээрзин кү-зээр-дир мен. А доозукчу курстарда өөрүмге чедишкенин дужаап-алырын сеткилимден күзедим.

Мен бодаарымга, чалыы на-зын дег солун үе кажан турар деп. Чылдың-на школаларның доозук-чулары чүгле Тыва иштинде эвес, а Тывадан дашкаар өөредилге-черлеринче хөй-биле кирип ап-турары өөрүнчүг. Ол чүнү көргүзүп-турарыл дээрге, амгы салгалдың өөредилгеге сундулуун, кызымаан, бурунгаар көрүштүүн, Тыва чурту-дээш сагыш човал турарын илере-дип турары-дыр.

Валерия КОНГАР
чугаалашкан.

«Эжим-өөрүм аразыңа эптиг-даа мен, төгүлү-даа мен».

нуургалым кошкак чоруп тургаш, чоорту отуп күштелген. Оон бүгү кичээнгеи чүгле өөредилгемде-апарган. Кижини төрөөн дылындан-ангыда, немей өске дылдар шиг-гээди алырга, амыдыралга-даа, эр-тем-билигге-даа чугула ажыктыг деп-бодаар мен. Ол кижиге артык эвес, харын-даа кижиниң угаан-медере-лин бир чада көдүрүп турары-дыр. Англи дылды школа программа-зының деңгелинде билер мен, ону-база улаштыр сайзырадыр бодап-тур мен. Тускай курстарга өөренип, чогуур деңгелге шигээди алырын-боттандыра сорулгалыг мен.

Шилип алган мергежилым тюр-

билип алырындан ангыда, бодунуң-чонум-биле демей чүүлдерни хөй-биле эскерер чордум. Фольклор-кичээлинде безин бодунуң төрөөн-Тыва чуртуну таныштырышаан, тыва фольклор, аас чогаалы болгаш-өске уран чүүлү-биле таныштырып, «мен тыва мен» деп бедик адымга-чоргаарланыр-даа чордум. Аңаа-кижи канчал чоргаарланмас боор.

Өөренип турар бөлүмде чаңгыс-тыва мен, ында колдуунда кыргыз-тар болгаш Турциядан студентилер-бар. Кыргыз Республика — база-бис-тин Тыва ышкыш хөй националдыг-болгаш эп-найыралдыг республика.

Бир катап бөлүүвүс-биле Иссык-

дылдарын өөренип шигээдири дег-солун ажил чок деп билдим. Ынчан-гаш бо шилип алган мергежилымге-хараадавас-даа мен.

Мергежилым аайы-биле эртем-билиг чедип алгаш, төрөөн чуртумга-кээп ажилдаар мен. Тыва чуртунуң-сайзырап хөгжүүрүнге бодунуң-үлүг-хуумну кириштиреринге-күжүмү харамнамас мен. Чогуу-амдызында ам өөредилгемни-келир чылын доозар мен, оон улаш-тыр магистратураже дужаар бодап-дыг мен. Чүге дизе амгы өөредилгем-бакалавриат чаданың болуп турар. Улаштыр черле өөренир болза эки-боор. Бистиң «Манас» универси-

көргүскеннер.

База ол ышкыш уран холдуг ше-верлекчи Александр Ойдул Хемчик көвүрүүнге тургузар Самбакыктын-тураскаалын сиилби кылган. Ал-дан-Маадырже аргыжар оруктарның-септелгезин чорудуп эгелей берген. Актыг шын дээш амы-тынын берген-алдан-маадыр адаларның шынныг-херезин чамдык кижилер карартып-турза-даа, бо улуг байырлалга бе-леткел ажилдары кидин түлүк.

Күш-деңгел кирер

Кандыг-даа малдың чайгы-одарлаашкынын эки чорудар-болза, мал-маган улам күш-деңгел кирер болгаш келир-кышты хур-менди ажар чүве.

Алдан-Маадыр сумузунуң де-вис-кээринге хамааржыр Көшпес деп-черде бурун өгбелерниң хонашта-рын кыш, чай дивейн, чылдың дөрт-эргилдезинде ээлеп чурттап чоруур-салгал дамчаан арат малчыннар-Дүүшкүн-оол Ондар, Көргөн-оол-Ооржак, Сиин-оол Ооржак, Алек-сандр Ооржак чеди чүзүн малының-чайгы семиртилгезин Көшпестин-Белдирден куду алзы чайлагларында-кожа-кожа хонгулап алган малын-онча-менди кадарып чоруурлар.

Кодан малының күш-деңгели-шырак болурундан ангыда, сүт-сааны база элбек болур. Бо кезе-ки черниң малчыннары Көшпестин

ужунда оймактардан мал чемин-белеткеп ап турар.

Хереглекчилер үзүлбес

Амы-хууда сайгарлыкчы-кижи соңгаар хоорайлардан-сөөртүп эккелген барааннар-ны маңаа өй-тавында өрте-терге садар болза, ынчан ол-сайгарлыкчы бодунга хоомай-эвес орулганы кирип болур-аргалыг деп бодаар мен.

Чонга садар барааннарының-өртөөн эмин эрттир өстүрүп-алырга, ону садып алыксава, орулгазы-шоолуг-ла кирбес болур. Ындыг-болганда сайгарлыкчы кижини бодам-чалыг ажилдаар, саарлыр, чонунга-болгаш бодунга эптиг байдалды-тургусканы дээр.

Суг-Аксы суурда «Шораан», «Меркурий» садыгларының ээле-ри Чечен-оол, Рада Ондарлар-хереглекчилерге таарымчалыг-бай-далды тургузуп турар, янзы-бүрү-барааннарының өртектен өске-садыгларга деңгээрге, чик кыл-дыр тургусканы эки. Ынчангаш-оларның садыгларындан улуг-бичин-улус үзүлбес, орулга база эки-ки-рип турар дизе, частырыг болбас. Кожазында банкыдан акша-шалың, пенсия алган чон бо садыгдан-са-дыглары чачылдыг.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуундан медээлер

Сиген кезилдезинде

Мурнунда чылдарда Сүт-совхозка токарлап-лал чораан Экер-оол Са-олович база бухгалтер-турган Нина Дамбаевна-үгеттер хүндүлүг дыш-ылгаже үнгөш-ле, көдээ-ла-агыны хөгжүдөр со-а-биле мал ажылынче-тип, ону херек кырында-андырып шыдааннар.

Ор кодан сынмас шээр-даа, а малдарны азырап өстүр-чыл санында малының че-ки шынарлыг сигенни баш-ар белеткеп алып чаңчыл-Көдээ ажил-агы талазы-алдарлыг аттыг Экер-оол-олович Күжүгет ам бо хүн-ген кезилдезинче кирипкен. Рүде Ийи-Ак-Аразы деп-гектар сиген кезер шөлүнүң-сын аштап-арыглааш, оон-үжүттү кезип ал турар.

Бир чылын кааң-халыын-даа-болза, 28 тонна сигенни-елеткээ, хар улуг, соок-малы хорамчага таварыш-на-менди кышты эрткен. Бо-Экер-оол Күжүгет 30 тонна

сигенни кезип алып сорулганы са-лып, сиген кезер машиназы-биле-кезилдени шуудады берген.

Дүжүдү чаагай

Часкы тарылгага баш удур-белеткенип, тараа культу-раларының тарылгазын эрте-ле-агротехниктиг байдал-биле-часкы тарылганы шынарлыг-чорудар болза, күзүн элбек-дүжүттү алыры маргыш чок-болгай.

Бора-Тайга сумузунуң де-вис-кээринде Сүт-Хөл арат-тараачын-ажыл-агынынын удуртукчуу Юрий-Калдар-оолович Донгак Ак-Тал-Аксы деп черде 20 гектар кызыл-тасты баштай-ла тарып дооскаш-ук тараа шөлүнүң суггарылгазын-ийи удаа чорутканындан тарааның-үнүжү багай эвес.

Тарылга мурнунда-ла тарааның-шөлүн аштап-арыглааш, агро-техниктиг өй-чижектерни шыңгы-сагывышаан, чемишидилгезин-чорудуп, хөзүрүнүн болбаазыраткан. Тараажы кижиниң арга-дуржулга-зын ада-өгбелеринден шигээди-алганындан Юрий Донгактын тарып-алган тараазының салам баштары-салгын-хатка чайганып, чаагай-дүжүттү берип турар.

«Сөглээн — сөс, керткен — ыяш» деп үлегер чугаада ышкыш, ажил-агыны шыырак дээн арга-дуржулгалыг Юрий Калдар-оолович-Донгак 12 центнер дүжүттү ажаап-алып сорулганы салган.

Белеткел уламчылап турар

Араттарның хосталгазы, келир үези, аас-кежин дээш-амы-тынын харамнанмайн-тура халышкыш, хары черге-баштарын кестирген алдан-маадыр адаларның 13 чыл-болган улуг байырлалыңа-уткуштур кожуунда-даа, Ал-дан-Маадыр сумузунда-даа-белеткел ажилдары уламчы-лап турар.

Чоннуң киржилгези-биле ачы-дуза марафонун эрттиргеш, сарыг-шажыны, чүдүлге-сүзүглелди улам-нептередир сорулга-биле Алдан-Маадыр сумузунда ус-шевер Артем-Ондар, Катя Ооржак оларның удур-тулгазы-биле кыска хуусаада-субурганны тудуп дооскан. Субурган-тудунга 430 муң рубльди чарыгдаан. Суурнуң албан черлери болгаш-чурттакчы чону идепкейлиг киржи-п, тудугжуларны ээлчег езугаар аш-чем-биле чемгери, ачы-дузанын

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮ – ТЫВАНЫҢ ОНЗАГАЙ БАЙЫРЛАЛ

Республика хүнү биле Наадым байырлалдарын бо чылын аңгы эрттирген. Август айның ортан үзүндө найысылалга Тываның кол күрүнө байырлалы — Республика хүнү демдеглээн. Бо байырлалга республиканың чону, Россияның хоорайларындан болгаш даштыкы күрүнелерден аалчылар «Сибирьниң Швейцариязынга» шуужуп келгеннер. Тыва дээрже Азия диптин чиге төвүндө магадал ханмас чараш бойдустуг, ховар элбек байлактыг, ажыл-ишти, кайгамчык талантылыг чоннуг делегейниң онзагай булуңнарының бирээзи. Чүс-чүс чылдарда өгбелерден дамчып келген күш-ажылчы, кижизидикчи утка сиңген онзагай байырлалга «Кидисте — амыдыралдың хээлери» бүгү чоннарның IV фестивалына кидистен кылган суй белектер болгаш кидистен тулган өглерниң конкурсузун эрттиргени онзагай.

Август 15-те дээрни кара булуттар бүргей шып алгаш, сугур чазын кудуп тура хүнзээн. Ынчалза-даа байырлалды демдеглээри-биле улуг-бичи чон Арат шөлүндө, аът-даа, тева-даа мунуп турарын, бичи уруглар аттракционнарда ойнаанын, уран-шеверлер хол-биле кылган ажылдарын делгеп салганын, маңган ак өглерни чыскаалдыр тип алганын көөрге, езулуг-ла байырлал шинчилиг.

«Кидисте — амыдыралдың хээлери» делегей чергелиг фестивалы чылдың-на эртери чаңылчаан. Эртенинде база-ла бүргө хүн болган, дүктен онзагай каасталгалар кылырын уран аргаларына мастер-класстарның шеверлекчилери дуржулгазын тарадып, эртежик-ле эгелетилер. Оларның аразында кожавыс Алтайдан 13 харлыг Катерина Суховлева өңүг дүктен янзы-бүрү чурумалдыг онзагай каасталгаларны кылды. Моолдан келген мастер Должин Алтанцэцэг кидистен бопуктарны, хол-хавын болгаш хөрөктээшти канчаар кылырын көргүзүп берди. Хой дүгүнден бичи кидисти салгаш, оон хол-хавын 12 минута иштинде кылыпты, ону сонуургап тудуп, көрүп кедеримге чылы кончуг болду. Моолдар кидис кылыгларына сайзырап чоруй барган, харын-даа бистерни ол ажыл-ишке өөредип турар болгай.

бичи барбаларны, чадыгларны болгаш суй белектерни шеверлеп даараанын магададым. Даг Алтайдан Ольга Зиновьева, Красноярск хоорайдан Екатерина Перевозчикова болгаш Ермаковск суурдан Любовь Алексеева кидистен кылган янзы-бүрү каасталгаларны болгаш кидис идиктерни делгеп салганнар. Бистиң чаңгыс чер-чурттууус Мөңгүн-Тайгадан Алена Ооржак өңүг дүктен моюн-ораарны кылырын мастер-класына көргүзүп тургаш, тайылбырлады. Ол оон-даа өске кидистен кылыгларын эккеп алгаш, чонга садып турар. Кызыл хоорайның №8 школазының өөреникчизи Катя Малыгина дүктен янзы-бүрү чурктарны чогаадып кылгаш, хоолап алганын онзаалап демдеглээн. Кидис кылыгларының мастерлериниң аргадуржулгазындан чылыг идик-хепти, суй белектерни дүктен кылып болур аргазы бар деп түнөдөм.

Тулган өг. Өг дээрже Төл Азияның көшкүн чоннарының эрте-бурунгудан бээр чурттап келген оран-савазы болур. Ынчангаш ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаңылдарын уламчылап чоруур бис. Өглерни кандыг-даа байырлалдарда тигери чаңылчаан.

Бо байырлалда Арат шөлүндө Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарның төлээлери маңган ак өглерни тип, конкурска киржири-биле келгеннер. Олардан озалааш черде турар ишти-даштын кидистен шеверлеп кылган, кижибүрүзүнүн со-нуургалын хаара туткан өг кыргыс чоннуг болду. Бистиң өглерден аңгыланып турар: эжи кидис энчек,

лынга Чөөн-Хемчик кожуун төлөптиг болган. Чылдың-на конкурстарга чөөн-хемчикчилер кидистен кылыгларын чогаадыкчы езу-биле немей кылып турарлар, ынчангаш оларның өө бүрүнү-биле кидистен дериттинген. А үшкү чергениң хүндүлел бижин, 10 муң рубльдин сертификатын улуг-хемчилер алган. Бо кожуунуң культура ажылдакчылары, оон-моон аргазын дилеп тып-каш, кидистен өөн каастап алгаш, кызымаа-биле киришкеннер. Өске кожууннар база-ла олардан чыдып кагбайн, кидистен өгнү дерип алгаш, келгеннер. Ам-даа чедир кылыр

Бии-хемчилер кидис өөндө аян тудуп, ырын-шоорун бараалгадып.

Дүктен кидисти салырынга оон мурнунда киржи турган кожууннар бар, ынчангаш оларның арга-дуржулгазы улуг. Чижээ, Барыын-

даа четпейн турарын. Моон-даа соңгаар бо та өөредилгелерни эртти деткимче көргүзөр болза чоруй баар арга бар.

Байырлал хемчеглерин кен уран-шеверлерге хүнжиктерни болгаш шаңнал выскан. Кидистен хөй янзы-бүрү кылыглары дээш 1-гү хүндүлел бижии биле сертификат алыр болгаш, ол-ла кожуун, Сааяга үшкү чергениң бижии биле сертификат облазындан Артур Павло чергениң хүндүлел бижии сертификаты берген. мастер-класс» дээш Тыва университетинин көдээ а факультетинин студенттер «лек» аттыг бөлгүмүнө 1-гү хүндүлел бижии болгаш а налын тывыскан. 2-ги, 3-кү хүндүлел бижиктеринге Ольга Зиновьева, Ефросинья Хахасияның төлээси болдулар. Байырлалдың чеглеринге комиссия келү-нелелди бергеннер.

Вячеслав Октябрьский гак, ТР-ниң Культура ял сайыды: «Кидисте — амыды хээлери» бүгү чоннарның валының төлөвилелин а кылдым. Бо байырлалды улаштыр болуп турары өн Ада-өгбелерниң чаагай дары читпезин дээш дара салгалдарывыс уламчылап сорулганы салган мен. Кидис лары чылдан чылче эки бар чыдарына кижиниң көдүрлүп кээр, чоргааранчы чылын кыргыс чон кидис дерээни онзагай, олардан алыр болзувусса, бурунгаар чоруй баарына идиг бар».

Нелля Сүге-Маадыр дерек, Улусчу чогаадылгы методизи: «Бо фестивалы салырынга 8 кожуун киржи Оон ыңай чүгө кидис кылыдан өгнү дерип тигери кан чарлаан, шупту кожууннар эжип турар, ынчалза-даа ам дидериттинмээн өглер бар. салыры база нарын ажылда белектерни даараары болгаш шеверлерниң мастер-класс эки деп үнелелди бээр ме дээрже Россияның региондар Турциядан, Кыргызстандан, стандан болгаш Моолдан аалчылар боттарының кы чогаадыкчы кылыгларын б үлегер кылдыр көргүскени ө

Ася БАЗЫ

Сүт-Хөлден Айысмаа Сат чеп эжер конкурс үзүндө.

ажылдар хөй дээрзин сөс чокка-ла бадыткап болур.

Улаштыр кожууннар аразында чылдың-на эртип турар кидис салырының конкурсузун чарлаан. Аңаа Чөөн-Хемчик, Кызыл кожуун, Чаа-Хөл, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Чеди-Хөлден келген командалар турсоруктуг, демни-биле Арат шөлүгө дүктен кидисти салып кылганнар. Хой дүгүнден кидисти дагып каан хемчээлин езуугаар 3 шак дургузунда кылыр. Кидисти салыры амыр эвес иш-тир. Баштай

дүгүн белектээр, оон савааш-биле чымчадыр улдаар, оон дыдар, аргадуржулгалыг мастер салыр, дүктү канчуг таарымчалыг салган соонда, сарыг-суг-биле өттүрер, азы суг-биле база ажырбас, эптиг шарыыр, Арат шөлүгө аът-биле эвес, дүк салыкчылары боттары оочурлап тургаш, сөөрткеннер.

Улаштыр кожууннар аразында чылдың-на эртип турар кидис салырының конкурсузун чарлаан. Аңаа Чөөн-Хемчик, Кызыл кожуун, Чаа-Хөл, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Чеди-Хөлден келген командалар турсоруктуг, демни-биле Арат шөлүгө дүктен кидисти салып кылганнар. Хой дүгүнден кидисти дагып каан хемчээлин езуугаар 3 шак дургузунда кылыр. Кидисти салыры амыр эвес иш-тир. Баштай дүгүн белектээр, оон савааш-биле чымчадыр улдаар, оон дыдар, аргадуржулгалыг мастер салыр, дүктү канчуг таарымчалыг салган соонда, сарыг-суг-биле өттүрер, азы суг-биле база ажырбас, эптиг шарыыр, Арат шөлүгө аът-биле эвес, дүк салыкчылары боттары оочурлап тургаш, сөөрткеннер.

Чамдык кожууннарга кидис кылыгларына арга-дуржулга ам-

Тыва чоннун салгакчылары бистер кидис өөвүсте ойнап ор бис.

Оон ыңай Омск облазының Шербакуль районунун Екатеринославка суурунда чурулга башкызы Зикен Джумабиев дүктен, пөстен даараан суй белектерни, каасталгаларны кылганын көргүстү. Хахасиядан Ефросинья Сагалакованы, Аймак Боксапарова Казахстандан оларның дүктен моюн-ораарны, бөрттерни,

ону дүргөш, өрү азып каар. Иштинде хевистер, чадыглар чаткан. Ырак-узак Кыргыз республикадан Тывага чедир 4 муң ажыг километр узун орукту эртип келген аалчыларга «Тулган өг» дээш хүндүлел бижик биле 25 муң рубль шаңналды тывыскан. Ийги чергениң хүндүлел бижии болгаш 15 муң рубль шаңна-

Айдың КУУЛАРЫҢ тыва чуруктары.

ТИИЛЕКЧИ — КАМГАЛАКЧИ

Республика хүпүшге тураскааткан аныяктар хүрежинден репортаж

Спорт, спорт...

Август 16. Найысылал Кызылда Совет Тываның 5 чылы стадиону. Республиканың тураскааткан 256 аныяк хүрежи. Ону сонугар чегелген көрүкчүлөр-даа эмгежок. Республиканың Баштыңы-нын Даргазы Шолбан Кара-оол чылдың Наадымынга шүүлген да (үш дугаар шүүлүп турары эрес Кара-Салга «ТР-ниң Чаан» хүндүлүг атты тыпсырын оран байырлыг байдалга чонга чарлаан болгай. Август 16-решке Шолбан Валерьевич ол атты мөгеге тывысканының ентизин холга тутсуп, байыр ген. Эрес Кара-Сал Наадым хүге үш катап чемпионнаан, Ша-режинге ийи катап, Тиилелге те тураскааткан хүрешке ийи шүүлген. Ол — сумо болгаш хүрешке РФ-тиң чемпиону, делегей чергелиг спорт мас-чыылганнар ынак мөгезинге тиг адыш часкаашкыннары-дайыр чедирди.

Рештин мөгейикчилери, тыва риниң хей-аът кирикчилери — чылар олуттарывыс ээлепкеш, йгаар сагыш-сеткилди дүвү-турар айтырыгны чугаалажы-вис. «Конгар-оол Борисович-дай-дыр. Дыка-ла солун кыл-жүкчүлөргө хей-ады көдүрлү-ылдыр хүрешти тайылбырлаар-те болгай. Хайыраан ынак ар-сти!» дижип ордувус.

Окта чаа Тывага эрткен VI бүгү-й чергелиг «Хөмөй — Төп-онжарының культуразының эр-н фестивалына К.Б.Ондарның-н дугайында «Шынга»

бүзүрээри берге. Хөмөй фести-валына уткуштур интервью оон-ап ора, айтырдым: «Тыва культура төвүн тургузар дээн күзелинер боттанган, сагыжыңар ажаан боор-аа, Борисович?». «Күзөл боттанган харын, ынчалза-даа элдеп чү-ве, бо бажыңның комендантызы азы ажил-агыиының эргелекчизи (завхоз) кижиле апардым. Оон чылы, чыры дээш харылаар, бо-ла. Чогаадыкчы ажилга дыка шалтыктыг-дыр. Ол-бо тыртпарлап кээр кижилерниң көвейин!» — деп хомудал чугаалаанын сактып ор-мен. Салым-чаянныг артизистин сагыжыңа кири оон бүгү энергия-зын төнчү чок ажыглап, чогаадыкчы ажилдаар байдал берип шыдавайн барган-дыр бис ийин хирези.

256 мөгениң хүрежинде база организакчылар тулган дээр тыва хүрештин комментаторларын сак-тып, оларның аразында хүрештин мөгейикчилерин бир дугаарында «чалгыдып» өөредип каан Конгар-оол Борисовичиң дугайында база чылыг сактышкыны кылганы сагыш-сеткилге эм болду. Аңаа чедир ажилдаар, чонун өөртүр, хү-решти эки тайылбырлаар кижилер-ни белеткээри чугула айтырыгның бирээзи апарган-дыр дээрзин бо хүрешти көрүп ора кижилер эскербес аржак-тур.

Аныяктар хүрежи черле ындыг, дыка дүрген. Язы-бүрү аргаларны ажыглап сегиржип алган соонда, саадаарлар эвес, октажып кааптар. Ам база дыка дүрген 32 мөгениң дөрткү салы чедип келди. Удур-ланыкчыларын кончуг шалыпкын октап турар узун, шилгедек оолду

Тыва Республиканың Баштыңының ЧАРЛЫ

«Тыва Республиканың Чаан мөгези» хүндүлүг атты Э.Д. Кара-Салга тыпсырының дугайында

Тыва национал хүрешти сайзырадырынга ачы-хавыязы болгаш каш дакпыр спортчу тиилелгелери дээш сумо хүрешке Россия Федерациязының чыынды командалыгының кежигүнү Эрес Доржуевич Кара-Салга «Тыва Республиканың Чаан мөгези» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың август 14
№ 168

деп бижээн мен: «Маңаа оол Борисович Ондар ду-демеглевес болза, кайын-дүндүлүг хөмөйжис ырак-келген коллегаларының-искаалында театрның аныяк-ни-биле баштайгы хүнде-ле-ыкчылап, орус-тыва-англи-га байыр чедирип, чонун-жилерни хей-аът кирип,-клерниң аыттыг чыскаалын-чорду. Мөөрей болуп турда-ризинге кара дүнге кири-аш, даартазында хүреште-йылбырлакчы-башкарыкчы-тирди. Аът чарыжы салган-л база ында турар аа! Кай-салым-чаянныг кижиниң-күжү ол хире боор-дур-даан. Аңаа чоргаарлан-ымга чоргаарланыр боор!». К.Б.Ондар дег кыптыгып-энергиялыг кижиле чок-тур-ндыг кижиниң хеп-хенертен-н бажы хоя» бээрге, аңаа

хүреш эгезинден-не эскерип кел-дивис. Бичи оолдарның ат-сывын таныыр эвес, кым боор ол дижип орувуста чарлай каапты. Өвүрнүн Арзылаң мөгези Чимит Чымбаевич Кууларның оглу Субудей Куулар ышкажыл. Ам-на эскерип ора-ры-выска, Чимит Куулар кара олчаан, девири-даа чараш, хүрежи-даа дүрген-дир. Бо салыгда удурланыкчызын ол катый хаккаш, дүжүрдү.

Бай-Тайганың адын төлөтти-биле тудуп чоруур аныяк мөгө Сайын Кашпык-оол бо-ла болгай. Шагаа байырлалының хүрежинде ол шүүлүп каанын көрүкчүлөр сактып чугаалажып, оон шыырак мага-бодун, хертеш сынын, чоргаар девиин магадап ор бис. Ол база-ла бодунуң онаан чииги-биле окташ, 16 мөгениң санынче кирди. Ам база Сайын шүүлүп үнзе хөңчү.

Улуг-Хемден чооктан бээр көстүп келген аныяк мөгө Камга-лакчы Монгушту оон күдер, хүрен

мага-бодун магадап, көрүкчүлөр «шоколад» деп шолалай шаап алган, аарыкчылап орлар. Шынап-ла, узун, бедик, шыырак, күдер мага-боттук мөгө бо. Шагаа байырлалының хү-режинге Сайын Кашпык-оол биле арткаш, ол үжүүрлөшкен. Ам база иелээ артса, хөңчү.

Кайы кожунуң мөгелери хөй болгаш күштүгүл? Бо удаада Бай-Тайганың, Улуг-Хемниң, Өвүрнүн, Чөөн-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүн, Би-Хемниң мөгелериниң ады удаа-да-раа үнүп тур. Сес мөгө артканда, оларның дөртү Улуг-Хемден бол-ду. Спорт ажылы ында эки чоруп турарының бадыткалы ол ышка-жыл. Өвүрден Чимит Кууларның өөреникчилери эр хейлер, келир үеде тулган мөгелер олар болуру чугаажок-тур.

Арткан сес мөгени девидип тур: ол дээрге Бай-Тайгадан Сайын Кашпык-оол, Улуг-Хемден Камга-лакчы Монгуш, Субудей Шойдук, Аяс Сат, Өвүрден Субудей Куулар, Даш-Чимит, Кызылдан Сайын Ми-жит-Доржу, Чөөн-Хемчиктен Лакпаа Сат олар-дыр.

Кашпык-оол Сайынга тава-рышкаш, Субудей Шойдук октатты. Өвүрнүн Субудей Кууларга Аяс Сат, Сайын-Мижит Доржуга Лак-паа Ондар, Камгалакчы Монгушка Даш-Чимит октатты. Шупту шыырак мөгелер артып турар болгаш, олар-ның хүрежи кончуг солун: хончу, кажыкка чедир демисешкеш, чүг-ле ынчан октажып турлар. Сеске киргеш кагдырыпкан мөгелерге шаңналдар-ны Чаан мөгө Эрес Кара-Сал, Арзы-лаң мөгелер Сайын-Белек Түлүш, Седен-Очур Кара-Сал, Начыннар Айдың Очуржап, Семис-оол Опанас олар тывысты. «Тиилелгеже чүткүл» деп тускай шаңналды Сактаа Сагаан-оолга, эң аныяк мөгө дээш Майдыр Монгушту шаңнады. «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиядан де-путатка кандидат, ТР-ниң алдарлыг

артизи Олег Сарыглар чыылган чонга байыр чедиргеш, деткикчилеп, шаңналдарны мөгелерге тывысты. Эң солун болгаш улуг шаңнал — Россия Федерациязының алдарлыг тренери атты Владимир Хуракович Түлүшке тывысты.

Дөрт мөгө артканда, Камгалак-чы биле Субудей Куулар, Сайын Кашпык-оол биле Сайын Мижит-Доржу олар аай-дедир хончу чедир ту-душкеш, бир шаг болганда окташты.

Сөөлгү ийи мөгө арткан: Сайын Кашпык-оол биле Камгалакчы Мон-гуш. Сайын ийи удаа арга ажыглааш, октаар часты, узун болгаш шыырак Камгалакчыны көдүрери берге бол-бас аржак. Ол хончулаштырарын манап чоруп турары илдең, идепкей чок, быжыгылап алган тур, а Сайын хөдөлип-ле турар. Стадионнуң ийи талазында көрүкчүлөр удурланык-чылар апарып, бирээзи «Улуг-Хем, Улуг-Хем!» деп, а өскези «Бай-Тайга! Бай-Тайга!» деп алгырышкан орлар. Ынчалдыр удурланыкчылар тиилелге дээш, кайызы-даа чаныш-сыныш чок тутчуп, хончулажып, кажык тыртып шаг болду. Адак соонда Камгалакчы бир хөдөлгөн соонда Сайынны октап кагды.

Бо удаада Камгалакчы Монгуш тиилеп, аарыкчыларын өөртү. Ста-дион иштинче кире халчыл кээп, Камгалакчыны өрү октап, өпейлеп турлар. Сайын Кашпык-оол үжүүр-лежи каан. Тиилелчинин шаңналы — 50 муң рубль, үжүүр былаашка-нының — 25 муң. Эр хейлер! Ам-даа хөй чылдарда удур-дедир тутчуп, тиилелгени бүгү назыда былаажыр мөгелер-дир.

Аныяктарга тиилелгеже орук-ту ажыдарыңа улуг салдарлыг мындыг хүрештерни удаа-дараа организаптап турары өөрүнчүг-дүр. Бо хүрештен дыка-ла хөй аныяк мөгелерни танып-билип алдывыс.

Светлана БАЛЧЫР.

Чагаалар аразындан МАГАДАН-ЧЫГ АРЫГ-БАЖЫ

Чашкы үем сууру, төк кээп дүшкен төрөөн че-рим Арыг-Бажы (Улуг-Хем-ниң) кырган-ачам-биле бисти аскыр-дагааларның ыяңгылыг алгызы, инектерниң мөөрээни кыйгызы-биле уткуп алыр. Хендергеден кырган-ачамның тергелиг адынга олурупкаш, чанып кээп турганывыс ол. Кудумчуларында арык буга-ларлыг, чиңгир ногаан көктүг-шыктыг, кедээр дагда чаттыла берген ойттап чоруур хөй малдыг байлак-ла оран ийин.

Суурдан ырак эвесте Кош-Талга ногаа тарып турган. Хендерге улузу ногаа деп чүүл тарып турган эвес. 5 класска өөренип чеде бергеш, Кош-Талга бир дугаар ногаа тарып турарын көргөн бис.

Шагаан-Арыг ортумак школазы-ның 9-ку классчылары бүдүрүлге практикасын Кош-Талга барып ногаа суггарар. Бис база 1971 чыл-дың чайынында аңаа практикавыс эрттирдис. Ол үеде Арыг-Бажын «аас-кежиктиң хоорайы» деп адаар турган бис. Ам бодап кээримге, шынап-ла, «аас-кежиктиң хоорайы» деп адап турганывыс шын-дыр. Чү-ге дизе кижилер бүрүзү ажил-агылыг, эртенги хүнге бүзүрелдиг, арагалал-дарылаар кижиле-даа көзүлбес, ко-рум-чурум эки. Аныяктар танчылап, ойнап-хөглээш, чангылай бээр. Бис база 9 класс дооскан өөреникчилер суурга танчылааш, арга аразында оруктап турлаавысче чана бээр бис.

Чүгле Арыг-Бажы эвес, Тывада шак мындыг тараалан, агаар-бойдузу таарымчалыг суурлар кайы хөй. Ты-ваның Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун идип үндүргени «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелиниң боттанылгасы езугаар аныяктар сайзырап хөгжүп эгелээр болза, суурлар чүге сайзыравас деп? Сайгарлыкчыларга дуза-деткимчени бүгү талазы-биле көргүзүп, солун-сеткүүлдө, ылаңгыя «Шын» со-лунда, калбаа-биле чырыдып турар апарганы өөрүнчүг.

Ажил-агыын шуудады берген, мурнунда сорулгалыг, бөдүүн, чоок кижилерин хаара тудуптар, аарыг-аржык, айыыл-халапка таварышкан чонунга дузаны көргүзүптер аныяк кижиниң иштиги «делегейи» байлак, культуразы бедик болур. Чүге дизе ол кижилер ажил-агыиы харылзаалар тударда, ол негелделерге дүүшпес болза, ажил-чорудулгазын чогуудуп шыдавайн баар. Бодунуң ээлчээнде шак ындыг удуртукчунуң ажил-иш-чизи, өске улус-биле чугаалажып билири, хамаарылганы бодунуң ажилдакчыларыңа үлегер-чижек болуру чугула.

Ынчап кээрге, төрөөн суурла-рывысты, хоорайларывысты сай-зырадыр аныяк, быжыг туруштуг, ажил-агыиы, бедик культуралыг оолдар, кыстарның саны көвүдөп, оларның үзел-бодалдары бүдүп-ле турзун деп күзөдөм.

Анна ЧЫМЫЖЫК,
башкы.

Чеди-Хөл кожун,
Ак-Тал суур.

ЧАЙЫННАЛЧАК ТИИЛЕЛГЕ

Август 17-де Абакан хоорайга болуп эрткен профессионал спортчулар аразына спорттун дайынчы хевирлеринге болгаш дайынчы самбога маргылдаага тыва спортчулар: Мergen Санаа, Солангы Саая, Эчис Сарыглар, Айбек Даш-Шиви эң баштай киришкеш, чайынналчак тиилелгелерни чаалап алган. Бо дээрге тыва спорттун төөгүзүнге болуп көрбээн болушкун. Оон мурнунда бистиң спортчуларыыс ындыг маргылдааларга профессионал деңгелге киржиң чорбаан. Кикбоксингге делегей чергелиг спорт мастери, «WAKO-PRO» хевирге профессионал спортчуларның аразына Европа чемпиону, Россияның алды дакпыр чемпиону Батый Хертектин сумелээни-биле бо маргылдаага бистиң спортчуларыыс киришкен. Спорттун дайынчы хевирлеринге беш ужуражышкын, дайынчы самбога беш ужуражышкын эрткен. Спорттун дайынчы хевирлеринге ужуражышкыннарга Сибирь федералдыг округтун спортчулары, дайынчы самбога Тыва болгаш Хакас республикаларның база Москва хоорайның спортчулары киришкен.

Мындыг маргылдаа Абакан хоорайга бир дугаар эртип турган болгаш, ону сонугарп көөр дээн кижилер стадион сыңышпаан.

Бо маргылдаа хууда ужуражышкыннар хевирге эрткен. 65 килограмм чедир деңгизге Солангы Саая кикбоксингге спорт мастери, Красноярск хоорайның төлээзи

Степан Кириллов-биле спорттун дайынчы хевирлеринге тудушкаш, тевер-шанчарының, тура шашкылажырының болгаш чыда тутчурунун техниказынга күштүүн көргүзүп, удурланыкчызын көңүс чер алыспаан. Тыва дайынчының бедик мергежилдин, күштүү, ааангыр-кашпагайы каракка-ла көзүлдүр илдең боорга, стадионда көрүкчү-лер ону деткип, динмиттиг адыш часкап турганнар.

70 килограмм чедир деңгизге Эчис Сарыглар база спорттун дайынчы хевирлеринге Красноярск хоорайның спортчузу Улан Тату-баевти бирги раундуга-ла техниктиг нокаут-биле тиилеп каан.

Айбек Даш-Шиви дайынчы самбога Хакас Республиканың команданың составына бо маргылдаага киржиң, Москва хоорай чурттуг спортчуну бодун ажыр октааш, думчуун буза дүжүрүптерге, чайгылыш чок тиилээри илдең боорга, удурланыкчызындан артык күштүг дээш, тиилелгени тывыскаан.

Бистиң республиканың спортка ынактарына эки билдингир, хостуг хурешке күштүг мөгелериниң бирээзи Мergen Санааны бо удаада тиилелге оюп чоруй барган.

Маргылдааның тиилекчилери тыва спортчулар анаа эвес эрлер болдур ийин. Эчис Сарыглар кикбоксингге спорт мастери, дайынчы спорттун бо хевиринге Россияның ийи дакпыр чемпиону, Россияның болгаш Хамаарышпас күрүнелериниң

чепсектиг күштериниң кикбоксингге чемпиону, делегей болгаш Европа чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни каш дакпыр чаалап алган. Солангы Саая кикбоксингге спорт мастери, тергидеп чорууру спорттунга Делегей кубогунун эдилекчизи дээш, өске-даа маргылдааларның тиилекчизи. Айдаш Даш-Шиви – дайынчы самбога делегей чергелиг спорт мастери, Европаның чемпиону, делегей чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни каш удаа чаалап алган.

Кикбоксингге делегей чергелиг спорт мастери, оларны деткээн Батый Хертекке, арга-дуржулгалыг тренер Оолак Сатка, оолдар маргылдаага киришсин дээш бүгү талазы-биле дузалаан Алдын-оол Монгушка спортчулар сеткилин ханызындан улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип турлар.

Чурукта: Эчис Сарыгларның тиилелгези.

Сөзү биле чуруу спортчуларның парлалга төлээзи Херел МОНГУШУН.

МАГА ХАНДЫР ЧЕТТИРГЕЙЛЕР!

Чүгени чок аът ышкаш башкартынмас,
Чүү деп мындыг үе-шаглар эргилдезил бо!
Дарта азы оон-даа соонда кандыг-бир хүн
Тамыларже чыгалса-даа хөңнү-ле-дир.

Каас-шиник бойдус шыпкан чуртувусту
Кайыын болза, келген чоннар бодунуу дег,
Карактарга чаржынчыды байлаавысты
Ханнар сорган саргылар дег, үглей берди.

Казар байлак үүжевисти ушта чиндип,
Кандызын-даа туразында баш миннип,
Кадыр-каскак оруктарлыг Саян ажыр
«Караваннар» дүн-хүн чок дажыглап тур.

Кажар-оптук кончаа сүрген баяатаннар
Карактары көзүлбестеп калчаарал тур!
Чуртувустун эртинезин боттарыыс
Чүге черле ажыын көрбес чоннар боор бис?

Хереглээнде өйлей казып ажыглаай бис,
Херек чокта үүже болуп чыткайлар-ла!
Соовустан өзүп орап ажы-төлдер
Чооглаарын мага хандыр четтиргейлер!

Хүнүн бодаан амыдырал кедизи чок
Ажык-кончаа сүргеннериниң оруу муңгаш.
Ажылчын чон төрөөн черин уштап-баштаар
Күштүг хоойлу кандыг-бир хүн черле келир!..

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажың. Бажың ажыглалга дужааттынган.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры – амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи — 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлөтпүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7081. Чагыр 96. Номерни парлалга дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны дуннадылар дээш авторлар боттары харылаар.

Омск хоорайның «Чаа технологиялар төвү» компьютер-би мага-бот хыналдазын доозуп тура Дүрген кээп хыналданы эртип алырынче чалап тур. Сүмелерни бер турар.

«Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, каб. 201
Тел. 8- 913-340-35-89.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский район Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Намчал Николаевны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 5 лет, из земель населенных пунктов, с разрешением использования для индивидуального жилищного строительства, расположенный по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, село Булун-Терек, улица Ленина, дом 2а, общей площадью 706 кв.м., кадастровым номером 17:14:0301001.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Чаа-Хольский район Республики Тыва» в течение 30 дней опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению.

И.о. начальника отдела по имущественным и земельным отношениям администрации Монгуш

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский район Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Хертек Ады Ондар-ооловны о предоставлении в аренду земельного участка для размещения сельскохозяйственного назначения, под сенокос, с общей площадью 94663,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Кара-Холь, урочище Устуу-Кара-Суг-Аксы, в 1 км западнее от с. Кара-Холь.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский район Республики Тыва» в течение 30 дней опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и земельных отношений администрации Ондар